

Mølle drift og kongelige rettigheder i den tidlige middelalders Odense

Af *Per Kristian Madsen*

Ved enden af Munkemøllestræde lå den vigtigste af Odenses vandmøller, Sct. Knuds klostres mølle, neden for klosteret ved åen (fig. 1). Som det fremgår af kortet samt af Braunius' noget fortegnede perspektiv over Odense fra 1593 (fig. 2), deltes åens strøm op i to arme af den langstrakte, lave ø i dens midte. Den nordre arm leverede drivkraften til møllen, og de fremstrømmende vandmassers mængde og dermed deres kraft mod møllehjulet kunne reguleres dels ved en sluse tværs over den nordre åarms vestende, dels ved omløb omkring selve møllen. I 1906 blev Munkemølle købt af Odense kommune, som i 1908-09 i forbindelse med opførelsen af byens nye elektricitetsværk lod den nordre åarm fylde op. Dens forløb markeres i dag af Filosofgangen. Slusen i vest blev i 1912-14 omdannet til et vandfald, som indgik i parken i den tidligere Munkemose.

Undersøgelser, som Bent Aaby har foretaget, synes at vise, at klimaet i vikingetid og tidlig middelalder var fugtigere, og at vandstanden i vandløb samt grundvandstanden var højere end i dag. Odense å var antagelig derfor en del rigere på vand, end den er nu. Udover formentlig at være sejlbare helt op til byen bød åen tillige på oplagte muligheder for anlæggelse af vandmøller. I nyere tid vides det, at den trak en hel række større møller, deriblandt foruden Munkemølle også Dalum og Ejby mølle henholdsvis oven og neden for Odense.

Munkenes mølle er første gang nævnt i 1175, uden angivelse af dens placering, og det er værd at overveje, hvorvidt man på denne tid var i stand til at bygge en vandmølle ved et vandløb af Odense ås størrelse. Sluser, stigbord og omløbskanaler har vel imidlertid også dengang kunnet regulere vandets pres mod møllehjulet, men vi må indrømme, at vi totalt savner arkæologiske fund, der kan datere eller i øvrigt belyse middelalderens Munkemølle. Denne kan have været en såkaldt skvatmølle med hjulet anbragt vandret i strømmen, eller den kan mere sandsynligt have haft et lodretstillet hjul (fig. 3). Det skal næv-

Mølle drift og kongelige rettigheder i den tidlige middelalders Odense

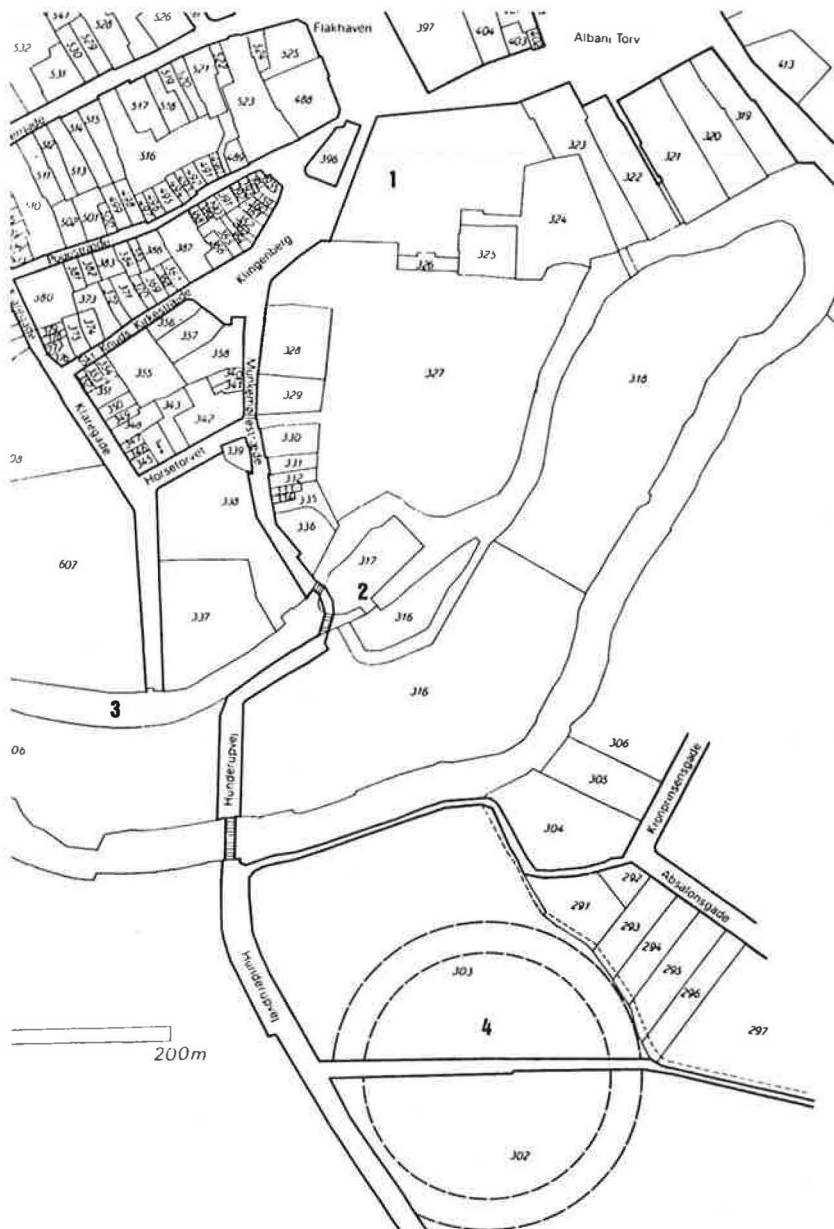

Fig. 1. Det centrale Odense. 1: Sct. Knuds kirke og klosteret syd derfor. 2: Munkemølle med omløb. 3: Odense ås nordre, nu tilfaldte arm, i dag Filosofoffangen. 4: Vikingeborgen Nonnebakkens placering og formodede omrids. Udsnit af matrikelkort fra 1883, med tilføjelser, tegnet 1978 for Projekt middelalderbyen af Odense kommune.

nes, at man sine steder har betjent sig af vandhjul på pramme, der blev fortøjet midt i strømmen, og i så tilfælde er der næppe levnet meget til arkæologerne (fig. 4).

Kendskabet til vandmøller i Danmark er betydeligt ældre end 1175, og møllen i Odense må jo også være ældre end dette år. Ved Omgård i Vestjylland er fundet rester af en mølle, som sikkert skal dateres til anden halvdel af 900-årene eller begyndelsen af 1000-årene – muligvis endda endnu tidligere. 1131, henholdsvis 1133, er nævnt vandmøller i byerne Vittskövle og Värpinge, begge i Skåne, og i 1135 hører vi for første gang om vandmøllen i Næstved. Lå denne, som det senere er tilfældet, oprindeligt ved Susåen, har man sikkert også mestret den kunst at anlægge en mølle i Odense. Herpå tyder også omtalen fra 1161 af ikke mindre end 5 vandmøller ved den skånske by Tommarp. Endelig kan vi sammenligne med Kongens Mølle i Ribe, hvis anlæggelse kort før 1255 medførte overordentlig omfattende jordarbejder, bl.a. en dæmning tværs over åen.

C. T. Engelstoft formoder i sin »Odense Byes Historie«, at åens sydlige arm er anlagt ved kunst eller uddybet engang efter 1593, det år, hvor Braunius udsendte sit prospekt. Tore Nyberg og Ove Jørgensen hævder i første bind af den seneste »Odense Bys Historie« fra 1982, for det første, at Ejby mølle er ældre end Munkemølle, for det andet, at man af hensyn til Munkemølle måtte bygge ikke blot en dæmning tværs over åen ved Munkemoses østside, men også udgrave hele den nordre arm.

Der er imidlertid ingen arkæologiske holdepunkter for nogen af disse opfattelser. Nyberg og Jørgensen anfører, at Ejby må være den ældste mølle, fordi den lettere kunne placeres ved den såkaldte Hanebæk. På de to ledsagende kort er det blot umuligt at erkende denne sammenhæng mellem Ejby mølle og bækløbet, som her løber ud i Odense å et stykke neden for møllen.

Deres andet argument er, at anlæggelsen af Ejby mølle ikke ødelagde muligheden for at anvende det såkaldte »skibsdrag« – et slæbested for skibe mellem Odense å og fjorden ved den nuværende Pjentedamsgade/Nørregade. Da skibsdraget alene bygger på de to forfatteres fri fantasi, står vi her over for en lydefri cirkelslutning.

At man skulle have anlagt enten hele den nordre eller søndre åarm ved kunst for at få et omløb til møllen, virker endvidere i sig selv som en urimelig tanke. Langt kortere kanaler, svarende til dem, som f.eks. ses på Braunius' prospekt og på nyere kort over Odense (fig. 1–2), må have kunnet gøre fyldest ved kun at lede en del af vandet hen til møllehjulet. Slusen ved vestenden af den nordre åarm kan i øvrigt udmær-

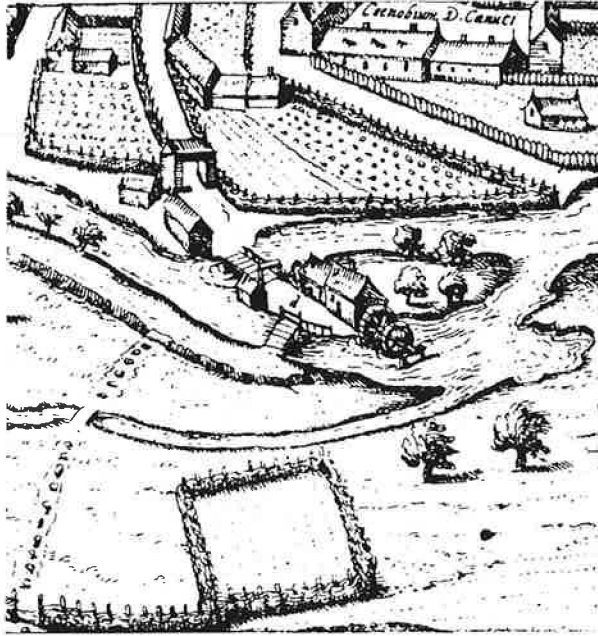

Fig. 2. Prospekt af Odense set fra syd med åen i forgrunden samt et forstørret udsnit af Munkemølle med omgivelser. Prospektet omtales altid blot som Braunius. Ef. Braun og Hogenberg: *Civitates Orbis Terrarum*, Köln 1593.

ket gå helt tilbage til møllens anlæggelse og være udtryk for, at man har udnyttet de naturskabte forhold.

De skriftlige kilder, vi har til rådighed fra 1175 og fremefter, giver os mulighed for at sige noget om den rolle, som mølle driften spillede i Odense. Oplysningerne stammer især fra den bevarede del af Sct. Knuds klostres arkiv og registraturen over dette fra 1548. Selve klosteret er stiftet af kong Erik Ejegod kort før år 1100 med henblik på at varetage helgendyrkelsen af kongens broder, Knud den Hellige, der kom af dage 1086 i Odense Sct. Albani kirke.

Kongebrevet fra 1175 drejer sig om et mageskifte mellem Sct. Knuds kloster og kongen, Valdemar den Store. Klosteret får overdraget noget jordegods samt det privilegium, at borgerne i Odense udelukkende skal bruge klosterets mølle til maling af deres korn, den første bevarede omtale af en sådan ordning i Norden. Brevet kendes kun i et ufuldstændigt, langt senere referat, og vi ved derfor ikke, hvad klosteret gav til gengæld.

Møllen må være ældre end 1175, og den indgår tilsyneladende ikke i mageskiftet. Spørgsmålet er, om mølleprivilegiet er noget nyt, eller

det kan være en stadfæstelse af en eksisterende ordning. Eller måske overdragelse af en rettighed, som kongen allerede selv udøvede, måske til gunst for en anden, i øvrigt ukendt mølle i Odense. I forbindelse med brevet må man med S.B. Ek skelne mellem to begreber, nemlig møllepligt og mølletvang. Det første vedrører f.eks. kronens bønders pligt til at bruge kronens mølle, mens bønder, der hørte under et adeligt gods, skulle bruge dettes mølle. Ved mølletvang forstås det, at et givet områdes beboere, uanset hvem der i øvrigt besad jorden, hørte til en bestemt mølle. Mens pligten kan begrundes ejendomsretligt, er der med tvangen tale om en statslig overhøjhed. I følge Eks definition er der i Odense 1175 tale om mølletvang, med mindre vi går ud fra, at samtlige indbyggere i Odense var undergivet kongemagten på en måde, der svarer til senere tiders bønders forhold til en herremand. Tvangen til at bruge klosterets mølle omfatter nemlig alle borgere i Odense, og ikke blot beboerne på klosterets ejendom. Kongens rettigheder over byen har således været ganske vidtgående. De tidligere nævnte fem vandmøller ved åen i Tommarp, der 1161 overdrages til denne bys præmonstratenserkloster, kan have været udstyret med lignende privilegier, men herom ved vi ikke noget sikkert. I øvrigt ville det være spændende at vide, hvad man i 1175 præcist forstod ved det at være borger i Odense, og om det måske indbefattede indbyggerne i de områder omkring Odense, som siden vides at høre til byens sognekirker?

En retlig begrundelse for at udøve mølletvang – enten nu kongen har gjort dette i Odense før 1175 eller ej – har kunnet hentes i den såkaldte regaleret. Denne fastlægger de rettigheder, som kejseren eller kongen havde, bl.a. told- og markedsret, møntret, retten til herreløst gods samt til offentlige veje, strømme og havne. I 1158 fik den kejserlige regaleret på rigsdagen i Roncalia sin normgivende form, i hvilken den blev et vigtigt instrument for kejser- og kongemagtens udøvelse. Den skandinaviske og herunder også den danske middelalderret optog da også med tiden så godt som alle regalerettens paragraffer i sig, og utvivlsomt har man i Danmark i anden del af 1100-årene kendt til disse bestemmelser. Netop udøvelsen af mølletvang kunne begrundes med henvisning til fyrstens ret over strømme, marked og told, men man skal næppe af den grund tro, at afgifter eller tvang i forbindelse med mølleri er utænkelige i Danmark før 1158, eller at kun kongen udøvede mølletvang. Denne kan imidlertid tidligere i overvejende grad have været grundet på udøverens direkte ejendomsret til det gods med tilhørende beboere, som en eventuél mølle var en del af. Den opfattelse, som regaleretten har kunnet give, var, at kongen nu kunne hævde

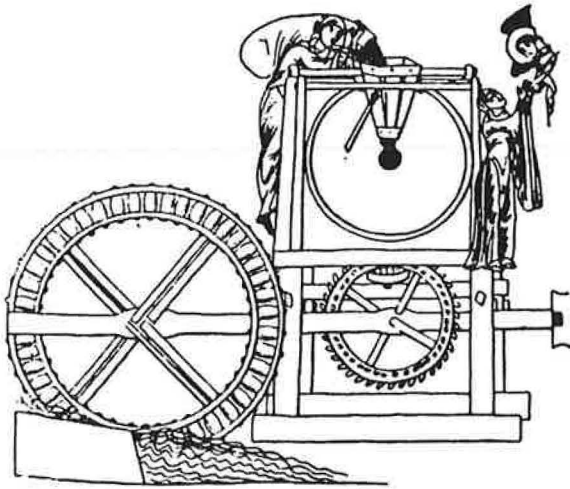

Fig. 3. Vandmølle med lodretstillet underfaldshjul. Kværnen og hjuludvekslingen er vist skråt fra oven. Tegning af Herrad von Landspergs »Hortus Deliciarum«, o. 1170 (ef. H. Gleisberg 1956).

en generel ret til alene at disponere over visse ting, uden at han nødvendigvis ejede dem. Det er altså en kongelig ret, der i 1175 tillægges munkene, mod at disse gennem en kontrakt yder noget andet, nu ukendt til kongen.

Udøvelsen af mølletvang i 11- og 1200-årenes Odense såvel som selve mølle driften kan have været en væsentlig del af grundlaget for byens udvikling i tidlig middelalder. På tilsvarende vis er det af Egon Thun formodet, at anlæggelse af møller på et tidligt tidspunkt har været medvirkende til bydannelsen i de skånske byer Lund, Tommarp og Væ. For de sidste tos vedkommende er møllerne omtalt i henholdsvis 1161 og mellem 1232 og 1250, og for dem alle tre gælder det, at de lå som centrum i områder, der allerede fra jernalderen var udprægede landbrugsområder. Tillige var alle tre byer i følge Kong Valdemars Jordebog fra 1231 kongelev, dvs. de hørte til kongemagtens ejendom, og om kongens vigtige rolle i Lund er der næppe nogen tvivl. Odense var ligeledes kongelev, og dens beliggenhed er ikke mindre central end de tre skånske byers, hvilket antagelig kommer til udtryk i bl.a. dens værdighed som bispesæde allerede fra sidst i 900-årene. På samme tid anlægges efter alt at dømme vikingeborgen på Nonnebakken, et vidnesbyrd om den utvivlsomt kongelige byherres interesse for stedet. Selv om man ikke på denne baggrund kan antage noget som helst sikkert om alderen på Odenses første mølle og dens eventuelle kongelige tilhørsforhold, er der dog meget, som kan tyde på, at mølleri og mølletvang har spillet en betydelig rolle for byens udvikling.

Forholdene omkring mølledriften i Odense var imidlertid ikke endeligt fastlagt med brevet af 1175. I den række af privilegier og privilegiebekræftelser for Sct. Knuds kloster, som findes bevaret, kan vi spore udviklingen de følgende godt hundrede år.

Det er værd at bemærke, at bestemmelser om mølletvang ikke er indarbejdet i Valdemar den Stores privilegier til klosteret fra 1180, samt heller ikke i ærkebiskop Absalons bekræftelse deraf fra samme år. Det er ligeledes tilfældet med den pavelige stadfæstelse, der også er fra 1180. Derimod fastslåes her klosterets ejendomsret til de møller – nævnt i ubestemt flertalsform – som det enten allerede besad eller måtte komme i besiddelse af. Denne vending er utvivlsomt med for at stille klosteret bedst muligt, og vi kan ikke ud fra den tillade os at slutte, at munkene nu besad mere end én mølle. Først med en privilegiebekræftelse af 1242 kan vi med sikkerhed gå ud fra, at Sct. Knuds kloster ejede mere end én mølle ved Odense å.

Den manglende omtale af mølletvangen i de 3 breve fra 1180 kunne tyde på, at denne opfattedes som en særskilt ordning udover de almindelige privilegier. Da Knud den Sjette 1193 stadfæster klosterets privilegier, er bestemmelser om mølletvangen imidlertid med. Der tages dog forbehold for dennes totale udøvelse, nemlig når det gælder nonneklosteret på Nonnebakken syd for åen. Forbeholdet er medtaget i varierende form i to af de tre nu kendte brevreferater af sagen. I det fyldeste referat får nonnerne lov til som hidtil, nemlig som det var tilstået dem af kong Valdemar, at male én time ugentlig om året på Sct. Knuds klosters møller uden at yde nogen afgift i mel. Nonnerne skal tværtimod på et fastsat tidspunkt have en kornafgift af munkene. Disse får af nonnerne overdraget nonnernes lille landsby »Issuse« og den sø, der ligger nærmest op til byen.

I det andet referat hedder det, at nonnerne må male én gang om ugen på munkenes møller, uden afgift i mel, og at den afgift, de skal have, består af hvede- og rugmel.

Nonneklosteret har dermed været bedre stillet end Sct. Knuds klosters øvrige møllebrugere, hvilket understreges af den afgift, munkene skulle udrede til dem. En undtagelsesordning til fordel for nonnerne fandtes i følge det ene brevreferat allerede før 1193, hvorimod den tilsyneladende ikke gælder i 1175. Er den indført engang mellem 1175 og senest 1182, hvor kong Valdemar døde, må det ses i sammenhæng med nonneklosterets løsgørelse fra Sct. Knuds kloster, som fuldbyrdes endeligt med nonnernes flytning fra Nonnebakken til Dalum senest år 1200.

Det er i fortsættelse heraf fristende som Tore Nyberg at opfatte

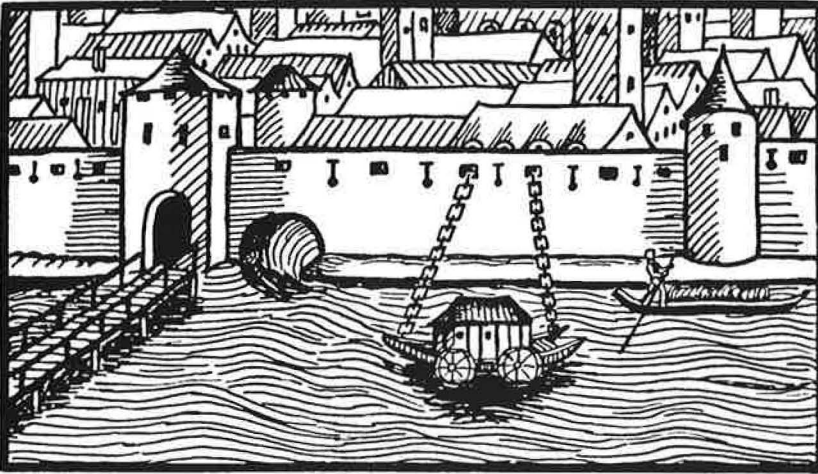

Fig. 4. Skibs- eller præmmølle, fast forløjet på floden Donau neden for Regensburg. Sine steder opførtes til-lige vandmøller som en del af broanlæg. Træsnit i Hartmann Schedels »Weltchronik«, trykt Nürnberg 1493 (ef. H. Gleisberg 1956).

søen, der i 1193 omtales som liggende nærmest op til byen, som en mølledam, der skulle sikre vandforsyningen til munkenes mølle. I registreringer af endnu et brev fra Knud den Sjette, fra før 1193, hvori bl.a. »Issuse« eller »Yszeszøø« omtales, anføres, at denne landsby nu, dvs. i 1548, kaldes Hunderup. Dette var navnet på en landsby sydøst for Nonnebakken, og i så fald skulle søen eller dammen snarest befinde sig på denne side af Odense by. Altså neden for det sted ved åen, hvor vi efter alt at dømme skal søge munkenes mølle siden før 1175. I den forbindelse er det dog en hæmsko, at identifikationen af »Issuse/ Yszeszøø« med Hunderup ikke er ældre end 1548, og at den ud fra sproglige overvejelser ikke kan accepteres af sprogforskerne. Sagen bliver i den henseende næppe bedre af, at Tore Nyberg hævder, at det famøse »Issuse« skal forstås som »Is-huse« – et sted, hvor man opbevarede isblokke, der om vinteren blev taget fra søen, for at man senere på året kunne anvende dem til afkøling af mad og drikke.

I sig selv viser bestemmelserne fra 1193 klart sammenhængen mellem mølletvang og indkrævning af afgifter, som kongen vel at mærke fortsat er i stand til at disponere over. Efter nonnernes flytning fra Nonnebakken til Dalum havde de muligvis ikke længere brug for at male på munkenes mølle. De kan have oprettet deres egen mølle ved

klosteret, også selv om vi først hører noget om en mølle på dette sted i 1521. Går Dalum klostres mølle tilbage til ca. 1200, kan det være forklaringen på, at nonnernes rettigheder ikke er medtaget i Valdemar Sejrs bekræftelse af Sct. Knuds klostres privilegier fra mellem 1202 og 1214. Hensynet til nonnerne kunne ganske vist tænkes at være underforstået i den generelle stadfæstelse, men herimod taler dog, at der netop i dette brev igen foretages ændringer med hensyn til mølletvangen i Odense.

Det hedder nemlig som noget nyt, at bagerne i Odense kun må male på munkenes møller. Umiddelbart kunne det se ud til, at der nu sker en indskrænkning af mølletvangens omfang til kun at omfatte de professionelle bagere. Bestemmelsen kunne dermed modsvares af, at borgerne i Væ engang mellem 1232 og 1250 får lov til igen at have håndkværne i deres huse, ligesom de sikres mod, at nogen tvinger dem til at benytte møllerne. Spørgsmålet er dog, om vi ikke tværtimod skal opfatte ændringen i mølletvangen i Odense som en stramning. For at give den nye regel virkelig effekt, kan den have været suppleret med netop det forbud mod håndkværne i byens huse, som forholdene i Væ tydeligt viser, har kunnet praktiseres i datiden. Tillige kan der, som det kendes fra andetsteds i Europa, have været forbud mod bagerovne udover bagernes afgifter på bagerovne, eller indskrænkninger i den fri handel med korn.

Historikeren Marc Bloch fremhæver, at når vi hører om mølletvang, er det meget ofte indirekte i form af forbud mod håndkværne og stridigheder i den forbindelse, også når det drejede sig om kværne til malt.

Det er i vores sammenhæng næppe tilfældigt, at bagerne øjensynlig er blandt de første håndværkere, der finder sammen i lav, hvis opgave bl.a. er at føre kontrol med brødernes kvalitet, vægt og pris, og at der her er tale om en nær tilknytning til kongen.

I den ældst kendte danske stadsret, nemlig byen Slesvigs ældre ret fra mellem 1200 og 1250, er der flere regler for håndværkerne i byen, deriblandt bagere. Disse skal, for at få lov til at udøve deres håndværk, betale en afgift til opkræverne samt årligt yde en vis afgift i mel. Det hedder ikke direkte, at det er kongen, der skal modtage denne, men eftersom der i samme paragraf er tale om afgifter til ham fra andre håndværkergrupper, må dette være underforstået. I den følgende paragraf i stadsretten siges det, at bagere, der bager dårligt brød, skal bøde, og at deres oldermann, hvis han forsømmer at påtale det dårlige brød, skal bøde til kongen. Omtalen af en oldermann for bagerne viser, at de har været sluttet sammen i lav, det ældste i Danmark, vi kan formode

eksistensen af. Tillige fremgår det tydeligt, at håndværkerne, som omtales i stadsretten, gruppevis er undergivet kongens kontrol, men det er kun for bagernes vedkommende, at en oldermand er nævnt.

Også i Roskildes stadsret fra 1268 er der regler om de afgifter, bagerne skal yde for at kunne udøve deres håndværk, og om de bøder, der skal falde, hvis de bager dårligt brød. I Ribe indføres engang efter 1269 paragraffer i stadsretten om bagernes pligt til dagligt at falbyde brød samt om prisfastsættelse på brød i forhold til kornprisen.

En bestemmelse fra 1256 for købmændenes Sct. Knuds gilder i Danmark forbyder optagelse af bagere i gilderne. Dette har man tolket derhen, at håndværkere som sådan var anset for ringere end købmændene, men når specielt bagerne er hængt ud her, kunne det måske skyldes, at deres rolle i forbindelse med kongens interesser i de afgifter, der kunne lægges på kornhandel og formaling, har stillet dem i et dårligt lys over for handelsfolkene. I en videre sammenhæng rejser dette spørgsmålet om, hvorvidt kongemagten har tilskyndet eller tvunget bagere og muligvis også andre håndværkere til at indgå i lavsforbund, og om håndværkerne i den tidlige middelalders byer var mere eller mindre ufrie.

I Köln var det i følge W. Herborn i begyndelsen af 1200-årene en pligt for byens bagere udelukkende at sælge deres brød i byens brødhal. Mod slutningen af samme århundrede blev det dem tilladt at falbyde varerne direkte fra bagerierne. Disse lå i Köln på den tid karakteristisk nok ofte på gadehjørner, således som det også var tilfældet med bryggerierne, der som bagerne var interesserede i direkte salg. Bagerne synes i det hele taget lige så lidt som andre håndværkere i middelalderens byer at have boet samlet i håndværkerkvarterer eller dør om dør i samme gade, heller ikke i de gader, som havde navn efter et håndværk, f.eks. Smedegade. At dette var tilfældet, fremføres ellers ofte som et faktum i litteraturen, men afvises af J. Cramer ud fra detaljerede undersøgelser af en række byer.

Om bagerier og deres placering i det middelalderlige Odense ved vi ingenting. Den store ovn i Sortebrødreklosterets køkkenfløj, som blev udgravet i 1974, stammer fra 1400-årene, men om den har forsynet andre end klosterets indvånere, ved vi ikke. I 1982 blev der i baghaven til det daværende Albani Torv 2 foruden rester af en formodet badstue med en muret ovn fra 1500-årene udgravet et meget velbevaret bulhus. Det er i følge dendrokronologisk datering tidligst opført i starten af 1300-årene. I huset fandtes en ovn, sat i ler og med skorsten af muren. Der kan her være tale om en ovn til opvarmning, eller om en kombineret bager- og varmeovn. Det pågældende hus formodes af ud-

graveren, Eskil Arentoft, at kunne have tjent som bolig for håndværkere, der arbejdede på opførelsen af Sct. Knuds kirke i disse år, bl.a. fordi stedet, hvor det ligger, må antages at have været i kirkens eje. Netop dette gør, at man skal være forsigtig med at tage ovnen som bevis på, at bagerovne var almindelige i beboelseshusene i datidens Odense. Folk med tilknytning til Sct. Knuds kloster kan på trods af eventuelle regler om baigning og deslige have været anderledes stillet end byens øvrige indvånere. Sine steder i Østprøjsen magtede man i følge Marc Bloch f.eks. kun at håndhæve det totale forbud mod håndkværne over for de tyske kolonister, mens den oprindelige slaviske befolkning tildels gik fri af forbudet.

Forholdet mellem et magtfuldt kloster, der var udstyret med lignende privilegier som Sct. Knuds kloster i Odense, og en bybefolkning, belyses glimrende af beretninger hos Bloch fra den engelske by St. Albans. Klosteret af samme navn var middelalderen igennem herre over byen, hvis indbyggere gentagne gange gjorde oprør mod forbudet mod håndkværne i husene samt mod regler om kun at benytte klosterets mølle til valkning af tøj. I 1274 resulterede striden i, at klosteret konfiskerede borgernes kværnsten og de tøjstykker, de havde under bearbejdning. En påfølgende retssag faldt ud til munkenes fordel, men både i 1314 og igen i 1326 var der åben strid om sagen. Det sidste år belejrede borgerne klosteret med krav om tilladelse til at bruge håndkværne. 1331 lykkedes det munkene med støtte fra kongen at inddrive alle byens kværnsten med magt, og de blev som trofæer lagt i klosterets gulve. Ved et almindeligt oprør i 1381 erobrede borgerne klosteret, og de bortførte nu igen de gamle kværnsten, på trods af, at de sikkert ikke længere var brugelige, og bragte dem hjem i triumf.

Ved kommende udgravninger både i Odense og andetsteds er det værd at være opmærksom på fund af bagerovne, bageplader af sten eller ler, samt på fragmenter af kværnsten – for de sidstes vedkommende ikke mindst på, om de overhovedet optræder blandt fundene. Udgraveren af vandmøllen ved Lyngbygård, Chr. Fischer, omtaler blandt fundene rester af håndkværne, som kan være inddrevet i omegnen.

I Århus synes fragmenter af kværnsten at forsvinde fra aflejringerne ved Århus Sønder vold på omtrent den tid, hvor den kongelige mølle vestligt i byen vides at være i gang, mens omvendt de få fundne stykker af bageplader af sten stammer fra yngre lag end dem, hvor kværnstene optræder. Fund af denne type kan hjælpe til at afsløre de regler af forskellig slags, som måske fandtes rundt om i landet. Det er muligt, at der sine steder ikke blot har været udøvet mølletvang, men også regler om, at al baigning og forhandling af brød skulle styres centralt, så-

Fig. 5. Transportabel bagerovn, tilsyneladende parkeret uden for et bageri, som reklamerer med to ophængte kringler, og hvis varer samt en flaske er fremme på bordet. En kringle er bagerens gamle tegn. Tilladelse til at supplere den med en gylden krone fik bagerne i Wien i 1529 af paven som en udmærkelse for deres tap- perhed under tyrkernes belejring af byen. Kolore- ret træsnit i A. Sorns blok- trykte udgave af Ulrich von Reichentals »Conci- lium von Constanza« (trykt Augsburg 1483). Manu- skriptet om konciliet, der foregik 1414–1418, er fra o. 1440 (ef. H. Kronber- ger-Frentzen 1959).

dan som det var tilfældet med brødsalget i Köln. Baging skete dog også uden brug af bagerovne, nemlig især for ugærede fladbrøds vedkommende ved hjælp af et bagejern direkte over ildstedets gløder. Det var bl.a. tilfældet med de oblater, som oblatbagerne bagte til brug ved nadveren i kirken, men også på dette specielle område var der selvfølgelig regler, som skulle følges.

Hertil kommer det muligvis usædvanlige træk, som en tegning fra 1483 viser (fig. 5). Her ses et par mænd med kærre, hvorpå der er bygget en bagerovn, som altså er transportabel, og hvorfra der sælges finere bagværk, såsom kringler, men hvor der også kunne bages postejer – en datidens pølsevogn!

Med denne står vi måske over for et udslag af det frie initiativ og dermed det modsatte af det, som denne artikel skulle vise, nemlig at så væsentlige ting som maling af korn og baging af brød var omgærdet med regler og tvang i den tidlige middelalders Odense. Formodentlig har kongen med grundlag i herredømmet over det område, byen lå i, og sidenhen yderligere støttet på regaleretten, tvunget beboerne til kun at benytte hans mølle. Udøvelsen af denne rettighed over for Odenses borgere overdrog Valdemar den Store i 1175 til Sct. Knuds kloster som led i et mageskifte, men uden at han derved afskar

kongemagten fra senere ændringer i reglerne om mølledrift og -tvang, således som det f.eks. sker med indskærpelsen af disse over for byens bagere på et senere tidspunkt. Dette viser kongens magtstilling i den tidlige middelalders Odense samt kongemagtens styring af så vigtige økonomiske faktorer som mølleriet og byens forsyning med brød, og derved tillige udøvelsen af håndværk, i dette tilfælde bagerens. De heldigt bevarede oplysninger fra Odense viser antagelig noget om, hvilke mekanismer der betingede byudviklingen og byernes funktion i tidlig middelalder, omend forholdene kan have varieret fra sted til sted. Handel og håndværk må, som ofte fremhævet i diskussionen om byerne i middelalderen, have været af betydning, men inden for samfundsrammer, som var ganske anderledes, end de siden blev.

Hvor længe mølletvangen i Odense bestod, ved vi imidlertid ikke, og der findes ingenting om den eller om møller i de bevarede privilegier til Odense by, hvoraf de ældste er fra 1335. En ophævelse af mølletvangen er ikke omtalt i noget bevaret dokument, men eftersom Odense by efter alt at dømme senest fra anden del af 1400-årene havde sin egen mølle, Pjntemølle, ved den nuværende Pjntedamsgade østligt i byen, må der på et tidspunkt forinden være sket ændringer i forholdene omkring mølleriet. Det er dog sandsynligt, at mølletvang og andre foranstaltninger fortsat knyttedes til byens egen mølle under en eller anden form. Fri næring i hele Danmark blev mølleriet først med en lov af 1857, der havde fuld virkning fra 1. januar 1862.

Noter og henvisninger

Denne artikel er en omarbejdet udgave af forfatterens arbejde »Mølledrift og mølletvang i den tidlige middelalders Odense«, trykt i *Land og By*, symposieberetning nr. 4, 1986, s. 45–58. Heri findes udførlige henvisninger til kilder og bevissteder.

Artiklen bygger på det materiale, som er indsamlet af Projekt middelalderbyen til brug for det kommende bind om Odenses alder og topografiske udvikling i middelalderen, der skrives af cand.mag. Anemette S. Christensen og Per Kristian Madsen. Heri vil møllernes placering i byen blive behandlet, mens denne artikel søger at skildre baggrunden for dem. Jeg takker Anemette S. Christensen for venlig hjælp i forbindelse med udarbejdelsen af artiklen. Manuskriptet er afsluttet juni 1986.

Litteratur om emnet

- Aaby, B.: Cycliske klimavariationer i de sidste 7500 år påvist ved undersøgelser af højmoser og marine transgressionsfaser, i DGU Årbog 1974, s. 91–104, København 1975.
- Andersen, H.H., Crabb, P.J. og Madsen, H.J.: Århus Søndervold, en byarkæologisk undersøgelse. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter, bd. 9, København 1971.
- Arentoft, E.: Sankt Albani Kirke, i Arentoft, E., Brandt, V. og Grandt-Nielsen, F.: Albani Kirke og Torv. Odense bys museer, Fynske studier 14, Odense 1985.
- Bautier, A.-M.: Les plus anciennes mentions de moulins hydrauliques industriels et de moulins à vent, i Bulletin philologique et historique (jusqu'à 1610) du Comité des Travaux Historique et Scientifiques, Année 1960, vol. 2, s. 567–626, Paris 1961.
- Bloch, M.: The Advent and Triumph of the Watermill, i Land and Work in Medieval Europe, Selected papers by Marc Bloch, s. 136–168, London 1967 (oversat ef. Avènement et conquêtes du moulins à eau, i Annales d'histoire économique et sociale, 7, 1935, s. 538–563).
- Christensen, C.A.: Begrebet bol, Et vidnesbyrd om vikingetidens storbondesamfund, i Historisk Tidsskrift 14. rk. bd. 4, s. 1–33, 1983.
- Cramer, J.: Zur Frage der Gewerbegassen in der Stadt am Ausgang des Mittelalters, i Die Alte Stadt, 11. Jahrg., 2/1984, s. 81–111.
- Ek, S.B.: Väderkvarnar och vattenmøller, En etnologisk studie i kvarnarnas historia, Stockholm 1962.
- Engelstoft, C.T.: Odense Byes Historie, 1880.
- Fenger, O.: Romerret i Norden, København 1977.
- Fenger, O.: Gammeldansk ret, Dansk rets historie i oldtid og middelalder, Viborg 1983.
- Fischer, Chr.: Hulpiberen, i Skalk nr. 5, s. 3–9, 1984.
- Grandt-Nielsen, F.: Sortebrødre kloster og Sct. Jørgens gård, i Odense bys historie 1, Fra boplads til bispeby, Odense til 1559 (red. T. Kaarsted m.fl.), s. 253–264, Odense 1982.
- Gleisberg, H.: Technikgeschichte der Getreidemühle, i Deutsches Museum, Abhandlungen und Berichte, 24. Jahrgang, Heft 3, München 1956.
- Hjelholt, H.: De danske Vandmøller og Kilderne til deres Historie, Et Par Betragtninger, i Festskrift til Knud Fabricius (red. Chr. Axel Jensen m.fl.), s. 22–34, København 1945.
- Herborn, W.: Sozialtopographie des Kölner Kirchspiels St. Kolumba im ausgehenden 13. Jahrhundert, i Zwei Jahrtausende Kölner Wirtschaft, Bd. 1 (udg. H. Kellenbenz), s. 205–215, Köln 1975.
- Holbeck, H.St. (red.): Odense Bys Historie, Odense 1926.
- Jensen, S., Madsen, P.Kr. og Schiørring, O.: Udgravninger i Ribe 1979–1981, i Mark og Montre 1982, s. 50–65.
- KHLNM: Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder, bd. 1–21, København 1956–1978.
- Kousgård Sørensen, J.: Odense Amts Bebyggelsesnavne, (Danmarks Stednavne Nr. 14), København 1969.
- Kronberger-Frentzen, H.: Die alte Kunst der süßen Sachen, Backformen und Waffeisen vergangener Jahrhunderte, Hamburg 1959.
- Liebott, N.-K.: Middelalderen 1, Land og by, Sesams Danmarkshistorie, bd. 9, København 1984.
- Lund, F.: Fynske Vandmøller, 455 motiver, Odense 1973.
- Madsen, P.Kr.: Et vaffeljern med renaissance-ornamentik fra Horsens Hospital, i Vejle Amts Årbøger 1982, s. 119–127.
- Nielsen, L.Chr.: Omgård, A Settlement from the Late Iron Age and the Viking Period in West Jutland, i Acta Archaeologica vol. 50 – 1979, s. 173–208, 1980.

- Nielsen, V.: Lå vor ældste mølle i Vendsyssel? i *Kuml* 1971, s. 61–72, 1972.
- Nyberg, T.: afsnit om Odense ca. 980 til 1300 i *Odense bys historie 1, Fra boplads til bispeby, Odense til 1559* (red. T. Kaarsted m.fl.), s. 114–159 og 176–252, Odense 1982.
- Roesdahl, E.: *Danmarks Vikingetid*, København 1980.
- Rygner, H.V.: *Byens Vækst siden Aar 1800*, s. 597–644 i H.St. Holbeck 1926.
- Steensberg, A.: *Bondchuse og vandmøller i Danmark gennem 2000 år*, København 1952.
- Søgaard, H.: Lidt om møllerne i Ribe Oldemoder, i *Fra Ribe Amt* bd. 19, s. 307–313, 1975.
- Thrane, H.: Afsnit om oldtid og vikingetid i *Odense bys historie 1, Fra boplads til bispeby* (red. T. Kaarsted m.fl.), s. 13–112, Odense 1982.
- Thun, E.: Die Wassermühlen, ein ökonomischer Entwicklungsfaktor der mittelalterlichen Städte Schonens, i *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum 1962–1963*, s. 224–237, 1963.
- Thun, E.: Vattenkraften och de äldsta städerna, i *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, nr. 3, 1982, s. 123–136.
- Thun, E.: Brödet var halva födan, i *Medeltiden och arkeologien, Festskrift till Erik Cinthio* (*Lund Studies in Medieval Archaeology*), red. A. Andrén m.fl., s. 87–98, Lund 1986.
- Thun, E. og Anglert, M.: *Vä, i Medeltidsstaden 57*, Göteborg 1984.